

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ • ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΙΓ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
3-6 Νοεμβρίου 2011

Μνήμη Παν. Μουλλά

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ - ΚΟΥΛΕΔΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2014

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

«Τύχες» του Balzac στο β' ήμισυ του νεοελληνικού 19ου αιώνα

Το θέμα της ανακοίνωσης αποτελεί μέρος συνθετικής θεώρησης των καλλιτεχνικών και λογοτεχνικών παραγόντων που συγκροτούν τον δεσπόζοντα στο β' ήμισυ του νεοελληνικού 19ου αιώνα αισθητικό κανόνα της αληθοφάνειας, την εννοιολογική υποδομή του οποίου συνθέτουν οι συμπληρωματικές ορίζουσες της πραγματικότητας και του ιδανικού.¹

Ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας εκφράζει ορισμένη θεωρία έντεχνης αναπαράστασης, βασισμένη σ' ένα πλέγμα οροθετήσεων αριστοτελικής προέλευσης, συναφών με το ζήτημα της συμπληρωματικής σχέσης μεταξύ έντεχνου προϊόντος και πραγματικότητας, και θεματοποιείται από τα τελευταία χρόνια του 18ου και τα πρώτα του 19ου αιώνα, στο ευρύ πλαίσιο των πνευματικών ζητήσεων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.²

Σύμφωνα με την αντίληψη που θεμελιώνει αισθητικά τον κανόνα της αληθοφάνειας, ο δημιουργός, ανάλογα βέβαια με τις προδιαγραφές και τις ειδολογικές επιλογές του (λογοτεχνικού ή παραλογοτεχνικού χαρακτήρα, σύμφωνα με τη διάκριση του Παν. Μουλλά),³ σχηματοποιεί «επί τα βελτίω» την πραγματικότητα, ώστε διαμέσου αυτής της διαδικασίας να οικοδομήσει την απόδοση του ιδανικού: η σχηματοποίηση αυτή (υποτίθεται ότι) εξασφαλίζει την ισορροπία μεταξύ μορφής και περιεχομένου, «θεραπεύει» την καλλιτεχνική φαντασία από πάσης φύσεως απιθανότητες, εδραιώνει τη λογική συνοχή των μερών των λογοτεχνικών έργων, θωρακίζει, τέλος, πνευματικά και ηθικά τους (νέους κυρίως) αναγνώστες: επιτυγχάνει, μ' άλλα λόγια, τη διορθωτική και εφησυχαστική επέμβαση του τυπικού στην (ατιθάσεντη και επικίνδυνη) παροντικότητα (της ζωντανής πραγματικότητας) και βέβαια την προσαρμογή της τελευταίας στο αξιακό πρότυπο του πρώτου.

Έτσι, ενώ δεν λείπουν ισχυρές πραγματογνωστικές ροπές στη νεοελληνική πεζογραφία από τη δεκαετία μιάς του 1830 (σε ρομαντικό ή μη καμβά), το υλικό που αντλείται από την πραγματικότητα επιβάλλεται να γίνει αντικείμενο τέτοιας αφηγηματικής επεξεργασίας, ικανής χάρη στη μανιχαϊστική (Καλό - Κακό) στερεοτυπία της πλοκής και των εν πολλοίς μελοδραματικών, ρομαντι-

κής κυρίως κοπής, ηρώων, να οδηγήσει στην υπέρβαση και τον μετασχηματισμό της πραγματικότητας, στην κατεύθυνση έτσι του ιδανικού, όπως αυτό θεματοποιείται από τη δεκαετία του 1830 (ορίζεται ήδη το 1835 από τον Ιωάν. Νικολαΐδη Λειβαδιά: «η μυθιστορία, καθώς η δραματική, τότε μόνον ευαρεστεί εις αυτήν, όταν μεταφέρει εις τον ιδανικόν κόσμον όσα εις τον φυσικόν απαντώμεν»)⁴ μέχρι και εκείνην του 1890,⁵ με τον Παλαμά να θεωρεί το επίτευγμα των διηγημάτων του Ανδρ. Καρκαβίτσα ως συγκερασμό πραγματικότητας και ιδανικού.⁶ Πρόκειται για μια εξωραϊσμένη και διορθωμένη, έντεχνη σχηματοποίηση των δυσάρεστων ή/και επικίνδυνων όψεων της πραγματικότητας με άμεσο στόχο την ανάδειξη όσων υψηλών και ηθικών προτύπων χρειάζεται η νέα λογοτεχνία του εθνικού κέντρου, την ανάδειξη δηλαδή της κατά τον Αλέξ. Ρίζο Παγκαβή συναρμογής «εικονικής ομοιότητας» και «ιδανικής ευγενείας»⁷ (στην ποίηση) ή του προσφυώς θεματοποιημένου (με άξονα αναφοράς την κωμωδία) το 1871 από τον Άγγ. Βλάχο «ιδανικού της γενικότητας τύπου»,⁸ με βάση τον «τελικ[όν] σκοπ[όν]» «όλων των ωραίων τεχνών», που δεν είναι άλλος από την «του ιδανικού καλού αισθητικ[ήν] απεικόνισ[ιν]» (όπως σημειώνει το 1848 με αφορμή το μυθιστόρημα ο Αλέξ. Διαμαντόπουλος),⁹ στην υπηρεσία του οποίου μεταξύ πολλών άλλων θα τεθεί, π.χ., το 1863 (ακόμα) και ο *Εξόριστος του 1831* (1835) του Αλέξ. Σούτσου.¹⁰

Η σε βάθος παρατήρηση και ανάλυση της διαμορφούμενης νεοελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας απαιτούσε συγγραφείς με υψηλό δείκτη προσήλωσης σ' αυτήν, άρα ικανούς να συγκροτήσουν ιδέες και να τις επεξεργαστούν δημιουργικά: ανάλογες ωστόσο συνθήκες δεν γινόνταν να ευδοκιμήσουν στη λογοτεχνική ενδοχώρα της εποχής, όπως εύστοχα σχολιάζεται στην *Πανδώρα*, το 1856, με αφορμή τη διηγηματογραφία, την οποία το περιοδικό είχε προσπαθήσει χωρίς επιτυχία να προωθήσει και μάλιστα κατ' αντιδιαστολή προς τις μεταφράσεις γαλλικών μυθιστορημάτων.¹¹ Έτσι, η πρωτότυπη διηγηματογραφική παραγωγή υποχωρεί, επειδή λείπει από τους «περί τα γράμματα ασχολούμενους» ο απαιτούμενος «καιρός» («άποροι όντες και εν μέσω άπορου κοινωνίας διατρίβοντες, αναγκάζονται να καταγίνονται συγχρόνως εις πολλά, εξών ουκ ολίγα μικρά και επουσιώδη») για «ενδεδεχθή παρατήρησ[η] και σπουδή των κοινωνικών ηθών και εθίμων», ικανών να στοιχειοθετήσουν ιδέες, η «συγκεφαλαίωσ[η]» των οποίων σε συνδυασμό με τη «φαντασία» μπορεί να οδηγήσει σε επιτυχείς συναφείς συνθέσεις.¹² Αυτή την κατάσταση πραγμάτων επιβεβαιώνει μεταξύ άλλων και η μαρτυρία του Αλέξ. Ρίζου Παγκαβή για τον τρόπο συγγραφής διηγημάτων την ίδια περίπου εποχή, βασισμένων όχι ασφαλώς στην «ενδεδεχθή» παρατήρηση «κοινωνικών ηθών και εθίμων», αλλά υποχρεωτικά (λόγω των εκδοτικών απαιτήσεων των περιοδικών) σε έτοιμο εικονογραφικό υλικό.¹³

Οι σοβαρές επιπτώσεις των ελλείψεων αυτών (σπουδή και παρατήρηση της κοινωνικής πραγματικότητας: συγκροτημένες διαμέσου αυτής της πραγ-

ματικότητας ιδέες· δημιουργική φαντασία), που θα θεματοποιηθούν προγραμματικά το 1883 στον Διαγωνισμό της *Εστίας* ως απαιτήσεις πλέον για «επιτυχή» διηγήματα («άρτι[α] και αρμονικ[ά] καλλιτεχνή[μα]τα»), συμποσούμενες στην αρχή της «[ο]λίγ[ης] τέχν[ης]» και «ευφυί[ας] ποιητικ[ής]»,¹⁴ δεν αφορούσαν ασφαλώς μόνον τη διηγηματογραφία αλλά εν γένει την πεζογραφία της εποχής, όπως θα φανεί παρακάτω.

Σε τέτοια συμφραζόμενα, το έργο συγγραφέα που παρατηρούσε, ανέλυε και ερμήνευε με κριτικό τρόπο τη ροή της κοινωνίας, χωρίς εξωραϊστική και εφησυχαστική απόβλεψη, όπως κατεξοχήν του Balzac, δεν μπορούσε να περάσει στη νεοελληνική λογοτεχνική σκηνή του νέου εθνικού κέντρου (και της περιφέρειας) – και αυτό αποτελεί την υπόθεση εργασίας μου εδώ – παρά μόνο «συμμορφωμένο», με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, με τον κανόνα της αληθοφάνειας, όπως φαίνεται τόσο από μεταφραστικά εγχειρήματα του μπαλζακικού έργου όσο και από τις κρίσεις γι' αυτό (θα με απασχολήσουν ευθύς παρακάτω)· ό,τι τυχόν (φαινόταν να) ακολουθεί άλλο δρόμο εκτός εκείνου της δεσπόζουσας αληθοφάνειας, δεν είχε συνέχεια στην εποχή που εδώ μας ενδιαφέρει, περιορισμένη σε μια σχεδόν πενητηκονταετία μεταξύ 1835 (η πρώτη νεοελληνική μνεία του Balzac)¹⁵ και 1883 (η εμβληματική για τις οριζούσες της αληθοφάνειας μετάφραση της *Ευγενίας Γρανδέ* από τον Άγγ. Βλάχο).¹⁶

Η «συμμόρφωση» αυτή ακύρωνε την αφηγηματική, καλλιτεχνική και ιδεολογική εμβέλεια του μπαλζακικού έργου, το ιδιαίτερο στίγμα του οποίου είχε θεματοποιηθεί από τον ίδιο τον συγγραφέα στον πρόλογο της *Ανθρώπινης Κομωδίας*, το 1842,¹⁷ και νωρίτερα διά χειρός του φίλου του Félix Davin το 1834, στον πρόλογο της έκδοσης των *Φιλοσοφικών Μελετών* (*Études philosophiques*).¹⁸ Δεν είναι ασφαλώς της στιγμής να εκτεθεί η θεωρία του Balzac, αρκεί για τις απαιτήσεις της παρούσας εργασίας να τονιστούν δύο τουλάχιστον σημαντικές παράμετροι, βασισμένες στη στόχευση της τριπλής διάρθρωσης της *Ανθρώπινης Κομωδίας*, στην αφηγηματική δηλαδή απόδοση αποτελεσμάτων (κοινωνικών φαινομένων)/effets (*Études de mœurs/Μελέτες Ηθών*), αιτιών (αυτών των αποτελεσμάτων)/causes (*Études philosophiques/Φιλοσοφικές Μελέτες*) και αρχών (που κινούν τα αίτια)/principes (*Études analytiques/Αναλυτικές Μελέτες*).¹⁹

Η πρώτη παράμετρος αφορά στην (άνευ όρων) προσγγείωση σε όλες τις ποικίλες όψεις, «καλές» ή «κακές», της σε διαρκή κίνηση και ένταση θεωρημένης κοινωνικής πραγματικότητας, η συστηματική και απρόβητη διερεύνηση, εξήγηση και ανάλυση των οποίων πραγματώνεται αφηγηματικά μέσα από τη διαλεκτική συνύφανση ατομικότητων και αντιπροσωπευτικών τύπων.²⁰ Η δεύτερη συνίσταται στο ότι «η σκέψη ή το πάθος» των ανθρώπων, «που περιλαμβάνει την ώθηση και το συναίσθημα», εκτός από «συστατικό κοινωνικό στοιχείο, είναι επίσης και στοιχείο καταστροφικό»,²¹ αποτελώντας «την πιο

δραστική αιτία της αποδιοργάνωσης του ανθρώπου και συνεπώς της κοινωνίας»,²² κατάσταση στην οποία αντιτίθεται ο συγγραφέας, αναζητώντας ακριβώς μέσα από αποτελέσματα, αιτίες και αρχές, τους όρους αποκατάστασης της διαταραγμένης στην εποχή του κοινωνικής συνοχής.

Οι άνθρωποι ζουν σε μια κοινωνία χωρίς κέντρο και ενότητα, που δηλητηριάζει και καταστρέφει θεμελιώδεις και ζωτικές κινούσες δυνάμεις, «σκέψεις» δηλαδή και «πάθη» (βρίσκονται στο επίκεντρο των *Φιλοσοφικών Μελετών*), που θα μπορούσαν να τους οδηγήσουν στην κατάκτηση του απόλυτου/ιδεώδους, εννομένου από τον Balzac ως τάξη, ενότητα και αρχές (η ηθική απόβλεψη της *Ανθρώπινης Κομωδίας*) μέσα σ' ένα περιβάλλον γενικευμένης διαφθοράς· αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι ο συγγραφέας λοξοδρομεί «προτεινόντας» ουτοπικές, ανακουφιστικές λύσεις ρουσσωικού τύπου, καθώς οι ήρωές του βρίσκονται αντιμέτωποι με τη διαφθορά, συμμετέχοντας δραστικά στις πραγματικές και εξελισσόμενες κοινωνικές συνθήκες, κατανοώντας ότι η πραγματική ελευθερία συνίσταται στο ενδεχόμενο να υπερβούν τις αντιφάσεις τους και να ξεφύγουν χάρη σε δικές τους πράξεις απ' ό,τι απειλεί να διασκορπίσει το είναι τους.²³

Αν οι νεοελληνικές «τύχες» του μπαλζακικού έργου είναι αισθητές κατ' ουσίαν από το β' ήμισυ του 19ου αιώνα και εξής, η πρώτη αναφορά του Ιωάν. Νικολαΐδη Λειβαδιέως, το 1835 (βλ. παραπάνω), στον Balzac ορίζει τρόπον τινά το στίγμα της ακολουθούσας νεοελληνικής πρόσληψης του έργου του τελευταίου, επικεντρωμένης στη μονοδιάστατη προβολή του ιδανικού κόσμου στο έργο του, με τον συγγραφέα να συγκαταλέγεται μαζί με άλλους ομοτέχνους του («ο Γοδουίν, ο Λιουίς, ο Φιλδόγγ, ο Ρισιαρτσών, ο Σκοτ, ο Ούγος, ο Ιαννίνος, ο Νοδιέρ, ο Σουέ, ο Βαλζάκ, ο Κούπερ, ο Godwin [...], ο Balzac [...] κτλ.»), στην ομάδα εκείνη των δημιουργών που «αποδεικνύουν» τη σπουδαιότητα της εξιδανικευτικού χαρακτήρα «σεμνής μυθιστορίας»,²⁴ η οποία τότε μόνον εκπληρώνει τον στόχο της, όταν μετασηματίζει εξιδανικευτικά την πραγματικότητα. Ασφαλώς και δεν μπορεί κανείς να ζητά περισσότερα από ένα νεαρό Έλληνα που σπουδάζει γιατρός στο Παρίσι μεταξύ 1827 και 1832/35, ούτε βέβαια τη βαθύτερη εξοικείωση με τα μυθιστορήματα και τις νοβέλες του Balzac (μέχρι το 1834 έχει δημοσιευτεί το μισό περίπου από το σύνολο της *Ανθρώπινης Κομωδίας*) ή με τον προαναφερθέντα πρόλογο στη συγκεντρωτική έκδοση των *Études philosophiques* (1834), η έμφαση ωστόσο στον μετασηματισμό του φυσικού σε ιδανικό δεν μπορεί παρά να συντονίζεται με το αφηγηματικό περί αληθοφάνειας στη λογοτεχνία, και δη στο μυθιστόρημα, πρόταγμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως προς τον συγκεκριασμό τερπνού και ωφελίμου (μυθοπλασία με άρτια πλοκή, δραματικότητα, χαρακτηρισμούς και συγκρούσεις, από την όλη διάρθρωση της οποίας χρειάζεται να «βγαίνει» αβίαστα η ηθική διάσταση)²⁵ η απαίτηση του τερπνού και ωφελί-

μου θα διατρέξει προς όλες τις κατευθύνσεις, του Ρομαντισμού συμπεριλαμβανομένου, τον 19ο αιώνα, όπως φαίνεται, για να δοθεί ένα αρκετά χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον μετέωρο συμφυρμό της με τον τελευταίο στον *Λέανδρο* του Παν. Σούτσου.²⁶

Ο Balzac λοιπόν σε μια μονοδιάστατη εκδοχή του έργου του (το ιδανικό), στην υπηρεσία της νεοελληνικής εκδοχής της αληθοφάνειας, ήδη από το 1835· ό,τι ακολουθεί για το ζήτημα, μέχρι τουλάχιστον την αρχή της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα, ανήκει κατά μείζονα λόγο σ' αυτή την κατάσταση πραγμάτων.

Περηγητικές μνείες όπως του J.-A. Buchon (1843)²⁷ και έμμεσες απηγήσεις του Balzac στη δεκαετία του 1840, στον πρόλογο, π.χ., του μυθιστορήματος *Ο Φλώρος* (1847) του Α.Σ. Καλογερόπουλου²⁸ ή στον *Πίθηκο Ξουθ* (1848) του Ιάκ. Πιτσιπίου,²⁹ οδηγούν σ' έναν κύκλο αναφορών στις δύο επόμενες δεκαετίες (1850-70) με δύο εστιακά κέντρα: τη *Φυσιολογία του γάμου* και την προτροπή για μεταφράσεις· το πρώτο συνδέεται με τον Κωνστ. Πωπ, το δεύτερο με τον Εμμ. Ροΐδη.

Η *Φυσιολογία του γάμου* του Balzac (περιλαμβάνεται στις *Αναλυτικές Μελέτες της Ανθρώπινης Κωμωδίας*) βρίσκει μεν θέση και μάλιστα αφηγηματικά λειτουργική, όπως έχει παρατηρηθεί,³⁰ στο διήγημα του Πωπ «Σύζυγος και εραστής» (1850),³¹ πλην, θα διευκρινίζα, με απόλυτα επιφανειακή σημασία για το ζήτημα που με ενδιαφέρει εδώ, αποκομμένη καθώς εμφανίζεται στον νεοελληνικό ορίζοντα υποδοχής από τις συντεταγμένες του *Μελέτες Ηθών και Φιλοσοφικές Μελέτες*, και άρα όχι με τη βαρύτητά της ως αναλυτικού παράγοντα (βλ. εδώ παραπάνω), αλλά με την αύρα μόνον ενός προκλητικού στην πρώτη αυτοτελή έκδοσή του (1829) έργου.³² Έτσι, η «προσγειωμένη» απομυθοποιητική αντιμετώπιση ενός κοινωνικού ζητήματος όπως του γάμου στο διήγημα του Πωπ, με ρητή αναφορά στη *Φυσιολογία* και τον Balzac («Οι μεσολαβούντες προξενηταί ή προξενήτριαι έχουνι τουλάχιστον την ικανότητα να συναρμολογώσι τα πάντα μεταξύ των δύο συμβαλλομένων οικογενειών [...] το συνοικέσιον δι' αυτούς είναι πράγμα κατ' ουδέν διαφέρον παντός άλλου συμβολαίου. Είναι φιλοσοφικόν, αληθώς ειπείν, το τοιούτον και οι προξενηταί αποβαίνουσιν ούτω φιλοσοφικώτεροι του Βαλζάκ περί την *φυσιολογίαν της υπανδρείας*»),³³ υποτάσσεται εντέλει στη στερεοτυπική λογική της αφήγησης (προσηματική πλοκή· ήρωες με βεβαιωμένες μεταστροφές στη στάση τους· παρεμβατικός αφηγητής που σπεύδει να βγάξει γενικότερα «συμπεράσματα»), η οποία και δεσμεύει τις όποιες προθέσεις του συγγραφέα να περάσει με συστηματικό κατά το μάλλον ή ήττον τρόπο από τον εντοπισμό των αιτιών στην ανάλυση των θεμελιωδών αρχών, απ' όπου οι τελευταίες πηγάζουν, στην ουσιαστική δηλαδή αξιοποίηση του αρμόδιου «εργαλείου» που προσπόριζαν ακριβώς οι *Αναλυτικές Μελέτες της Ανθρώπινης Κωμωδίας*. Αν λοιπόν ο αφηγητής

είναι εκ πρώτης όψεως σε θέση να εντοπίσει (εξού και η πραγματοσκοπική φορά του κειμένου) τις αιτίες, για παράδειγμα, της συμπεριφοράς των κεντρικών ηρώων του (η ηρωίδα αίφνης «[α]νατραφείσα ως όλα της εποχής μας αι νέαι, όχι εις τ' αυστηρά ήθη των προ ημών Ελληνίδων, αλλά, κατά την ενεστώσαν ημευρωπαϊκήν ανατροφήν, την οποίαν λαμβάνουσιν οι νέοι και αι νέαι μας, δηλαδή ανατροφήν επιτόλαιον, και αν ελευθέριον, αλλά στερουμένην της λεπτότητος εκείνης και ηθικής βάσεως επί τη οποία διακρίνεται η καλή ευρωπαϊκή ανατροφή»),³⁴ υστερεί εντούτοις (όπως και πλειάδα αφηγητών των κατοπινών χρόνων) στην ανάλυσή τους: στο τί δηλαδή θα μπορούσε να σημαίνει η «νεστώσ[α] ημευρωπαϊκ[ή] ανατροφ[ή]» των νέων για τον χαρακτήρα και την οργάνωση και τις ροπές της περιβάλλουσας κοινωνίας.

Η περιοριστική χρήση της *αναλυτικής* αυτής *μελέτης* στην Ελλάδα του 19ου αιώνα σηματοδοτεί ακριβώς τις δυσκολίες για έναν ουσιαστικό διάλογο με το έργο του Balzac, που γίνονταν αξεπέραστες ελλείψει μεταφράσεων, αφού οι μέρμινες των μεταφραστών ήταν ήδη από το μέσον της δεκαετίας του 1840 στραμμένες αλλού (με τον Alex. Dumas και τον Eug. Sue να έχουν τη μερίδα του λέοντος),³⁵ παρά τις εκκλήσεις τόσο του Πωπ τον Νοέμβριο του 1850, με αφορμή τον θάνατο του συγγραφέα («Οι ειδήμονες της γαλλικής φιλολογίας, και ιδίως οι γενναίοι των μυθιστορημάτων αναγνώστα γνωρίζουσι τον Ονώριον Βαλζάκ, όστις μεν απέθανεν ήδη, αλλ' όστις έγραφε διά τας γυναίκας και υπέρ αυτών, και διά τούτο έχαιρεν όλην αυτών την εύνοιαν. Αληθές, ότι ουδέν αυτού μυθιστόρημα εκρίθη άξιον να εξελληνισθή υπό των ακουράστων μεταφραστών μας, αλλά, τούτο δεν εμποδίζει τον άνδρα να θεωρήται εις των κορυφαίων Γάλλων μυθιστοριογράφων»),³⁶ όσο και του Ροΐδη, δέκα χρόνια αργότερα: «ετράπημεν εις ακαίρους μυθιστορημάτων μεταφράσεις, ώστε ο μεν Σύης και Δουμάς κατήνησαν παρ' ημίν δημόδεις, των δε κορυφαίων ποιητών και πεζογράφων τα έργα μένουσιν εισέτι άγνωστα πολλοίς, ως ξένων γλωσσών απείροις [...] και ούτω ενώ υπάρχουνι Σάνδη, Σκώπτος, Βαλζάκ και Λαμαρτίνος, τούτους μεν παρορρώνεν, περιοριζόμεθα δε εις τους πολλώ αυτών ελαττουμένους Σύην, Δουμάν, και Κωκ». ³⁷ Την έλλειψη ουσιαστικών προϋποθέσεων για τον διάλογο με το μπαλζακικό έργο σχολίαζαν άμεσα όχι μόνον ανάλογες με τις προηγούμενες εκκλήσεις (όπως του Αλέξ. Ζωηρού, το 1861, για μετάφραση «ηθικών» έργων, μεταξύ των οποίων «τιν[ών] του Βαλζάκ»),³⁸ αλλά και έμμεσα, εξειδικευτικές αναφορές, όπως π.χ. του Ροΐδη, στα προκλητικής θεματικής για τον νεοελληνικό ορίζοντα υποδοχής της εποχής «παιγνιώδη διηγήματα» του Γάλλου συγγραφέα,³⁹ ή ακόμα και ειρωνικού τύπου παλαιότερες διαπιστώσεις (μεταφρασμένες στα ελληνικά) για τη «[λ]επτολόγ[ον] σχολ[ήν]» («ιδρυτής [της] υπήρξεν ο Βαλζάκ»), χρησιμη «δι' όσους έχουσιν εξάιρετον όρασιν» αλλά εντελώς άχρηστη «διά τους μύωπας» (απαραιτήτη εδώ κρίνεται η χρήση «μικροσκοπ[ίου] stanhope»),⁴⁰ που έπεφταν όλες στο κενό εξαιτίας του διαμορφωμένου ορίζοντα υποδοχής και της δεσπό-

ζουσας της αληθοφάνειας: το αμετάφραστο στα ελληνικά έργο του Balzac δεν γινόταν να προωθήσει στην Ελλάδα της εποχής εξειδικευμένα ενδιαφέροντα, θετικά ή ειρωνικά προσδιορισμένα, για ιδιαίτερες θεματικές (τα «παιγνιώδη διηγήματα») ή υφολογικές (η «λεπτολογ[ία]») πτυχές του.

Οι μεταφράσεις που θα έλθουν στις δύο επόμενες δεκαετίες (1870-90), θα επιτείνουν το αδιέξοδο της νεοελληνικής πρόσληψης του Balzac, καθώς θα αφορούν σε έργα δυσανάλογα των αναγνωστικών προσδοκιών της εποχής. Στο αδιέξοδο αυτό συμβάλλουν την ίδια στιγμή και κριτικές αποτιμήσεις, άλλοτε ικανές, έστω και με τον μονομερή τους χαρακτήρα, να ανοίξουν έναν δρόμο δραστηκών θεωρήσεων, όπως εκείνη του Ιω. Π. το 1876 (βλ. εδώ αμέσως παρακάτω), χαμένες όμως στον (νεοελληνικό) ορίζοντα της αληθοφάνειας, άλλοτε μονοδιάστατα ευθυγραμμισμένες με τον τελευταίο: στην πρώτη ή στη δεύτερη εκδοχή τους, όλες διακρίνονται για το περιοριστικό πρίσμα μέσα από το οποίο θεωρούσαν το μπαλζακικό έργο, αδιαίρετα ετεροκαθορισμένες, τροφοδοτημένες, καθώς αποδεικνύονται, από τη νεοελληνική αντίθεση προς τον Νατουραλισμό και τον Έμ. Zola, η οποία παίρνει διαστάσεις στο τέλος της δεκαετίας του 1870.

Ο Balzac λοιπόν στην υπηρεσία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, της αληθοφάνειας, «στρατεύεται» επιπλέον στον αγώνα κατά του άκρως επικίνδυνου εχθρού της τελευταίας, εναντίον δηλαδή του ζολαδικού νατουραλισμού.

Έτσι, η επιλογή του Συριανού λόγιου, ποιητή και θεατρικού συγγραφέα Ιωάν. Γ. Φραγκιά να μεταφράσει το 1870 την εξαιρετικά απαιτητική από άποψη ερμηνείας νουβέλα με τίτλο *Adieu* (1832) (ανήκει στις *Φιλοσοφικές μελέτες της Ανθρώπινης Κωμωδίας*)⁴¹ περνά απαρατήρητη, δεδομένου ότι στο έργο αυτό η αγνή και ανιδιοτελής αγάπη προσγειώνεται σ' έναν κοινωνικό ορίζοντα όπου ο κινητήριος μοχλός της «σκέψης» και του «πάθους» (βλ. παραπάνω) οδηγεί τους ανθρώπους στην καταστροφή, κάτι δηλαδή ολωσδιόλου ασύμβατο με τις εφησυχαστικές απαιτήσεις της νεοελληνικής αληθοφάνειας. Γενικευτικές επισημάνσεις για τον Balzac της ίδιας εποχής, όπως εκείνη του Νεοκλή Καζάζη (συστήνει στον συγγραφέα Λ. Γ. Παναγιωτόπουλο τη μελέτη των «μεγάλ[ων] μυθιστορικ[ών] συγγραφε[ών]», μεταξύ των οποίων και ο Balzac),⁴² και οι μεταφράσεις μπαλζακικών «αξιομάτων και σκέψεων» περί γυναικών (το 1870 στο περιοδικό *Εθνική Βιβλιοθήκη* και ένα χρόνο αργότερα στο περιοδικό *Παρθενών*),⁴³ άμεσα συνδεμένες με την επικείμενη μετάφραση της *Φυσιολογίας του γάμου*, το 1876,⁴⁴ δεν δημιουργούν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για εξοικείωση με το σύνθετο αυτό, τόσο από άποψη αφηγηματικής οργάνωσης (αφηγηματικός εγκιβωτισμός ανεκδότην που προέρχονται από την κοινωνική ζωή και βασίζονται σε στατιστικές, δοκιμασιών και θεωρητικών εννοιών, μικρής έκτασης πραγματειών και ενενήντα τεσσάρων αξιωματών/αφορισμών εντός τριάντα αριθμημένων κεφαλαίων τιτλοφορημένων

Méditations [Στοχασμοί]) όσο και απόβλεψης (επικεντρωμένο στις αρχές που κινούν τα αίτια των κοινωνικών φαινομένων), έργο, τον πρώτο, για παράδειγμα, αφορισμό της «Συζυγικής κατηχήσεως», του οποίου (δέκατος έβδομος στη σειρά το πέμπτο κεφάλαιο), «Ο γάμος είναι μια επιστήμη»,⁴⁵ η δεσπόζουσα της νεοελληνικής αληθοφάνειας θα είχε κάθε λόγο να παρακάμψει, κάτι άλλωστε που ισχύει για το σύνολο όχι μόνον των αφορισμών αλλά και των κεφαλαίων της *Φυσιολογίας*: ο Άγγ. Βλάχος επτά χρόνια αργότερα είναι απολύτως σαφής επί του ζητήματος:

το έργον τούτο [...] απόπου επικουρείου φιλοσοφίας και εξητημένης ανηθι-
κότητος εξάμβλωμα, ουδέν έχον άλλον –αν υποτεθή τινα έχον– σκοπόν, ή
τον εξευτελισμόν της γυναικός και τον διά τόπων κοινών και φράσεων
τετριμμένων σατυρισμόν του συζυγικού βίου, εκρήθη πάντοτε υπό της υγιούς
κριτικής και ανεκλήτως κατεδικάσθη ως συγγραφή ενδεής πάσης οιασδήπο-
τε αξίας, πλην της εκ του νυγμού των νοσηρών και καχεκτικών φυσιολογικών
ορέξεων αποκόρου κοινού. Ονθύλευμα παραδοξολογιών ασέμνων και
κακοήθων, κενόν μεν πάντως την ουσίαν, συνθηματικών δε και αυτοχρήμα
αινιγματώδες την μορφήν, ουδέποτε βεβαίως έπρεπε να καταστή σκευός
εκλογής εις χείρας Έλληνος μεταφραστού, ουδέ να προτεθή εις ψυχαγωγίαν
και ηθικήν απόλαυσιν αναγνωστών ανερματίστων, οποίοι συνήθως αποτε-
λούσι την πλειονοψηφίαν των αναγνωσκόντων ελληνικάς μεταφράσεις γαλ-
λικών μυθιστορημάτων.⁴⁶

Ανάλογη είναι η κατάσταση πραγμάτων ως προς την έλλειψη βάσιμων όρων εξοικείωσης με το έργο του Γάλλου συγγραφέα, αν λάβει κανείς υπόψη του τη σχεδόν ακατανόητη σε πολλά σημεία της μετάφραση (1873) στα ελληνικά του *Un épisode sous la Terreur* (1830),⁴⁷ έργου (ανήκει στην ενότητα «Σκηνών της πολιτικής ζωής») εξίσου απαιτητικού με το *Adieu*, που προβάλλει μια ιδιαίτερα τολμηρή –για την πρόσληψή της στη νεοελληνική πραγματικότητα του 1870– πολιτική και θρησκευτική εκδοχή του μπαλζακικού απολύτου/ιδεώδους.

Η πρώτη κάπως εκτενής αναφορά στο έργο του Balzac το 1876 διακρίνεται για τα κριτήρια με τα οποία ο συντάκτης της Ιω. Π.⁴⁸ προσδιορίζει το στίγμα του συγγραφέα και ασφαλώς διαφοροποιείται από τη σύγχυση του ανώνυμου βιβλιοκριτικού της *Εφημερίδος των Βιβλιοφίλων*, που ένα χρόνο νωρίτερα ανακατεύει μεταξύ άλλων τον Balzac με τον V. Hugo, την George Sand και τον Sue.⁴⁹ Ο Balzac, ως «ιστοριογράφος της φύσεως και της κοινωνίας», είναι απολύτως προσγειωμένος στην πραγματικότητα με διαφορετικό (και βέβαια «καλύτερο», όπως τονίζεται) τρόπο απ' ό,τι ο Champfleury και ο Zola, καθώς έχει μάτια για το «κάλλος» του «εξωτερικού και εσωτερικού κόσμου», «χωρίς όμως να ψιμυθιώση τας ρυτίδας»,⁵⁰ χωρίς κατά συνέπεια να σχηματοποιεί «τύπους ιδανικούς και ανυπάρχοντες», κάτι το οποίο δεν είχε ανάγκη, «όταν»,

όπως υπογραμμίζει ο κριτικός, «επί των φωτογραφικών αυτού πλακών απευτούποτο το *πραγματικόν ακριβές* μέχρι των λεπτοτέρων αυτού γραμμών», ορίζοντας ταυτόχρονα το «τετελεσμένον» έργο του.⁵¹ Όσοι λοιπόν ακολουθούν την «υγιή και αληθή σχολή του *πραγματικού*»⁵² όπως την εκφράζει, κατά τον κριτικό, ο Balzac, δεν αποβλέπουν ούτε στον αρκαδικό τύπου εξωραϊσμό της πραγματικότητας, ούτε στην καθ' υπερβολή επικέντρωση στις δυσάρεστες όψεις της, όπως κάνουν με τις «σκοτ[εινές]» εικόνες τους ορισμένοι «νέωτε[ροι] οπαδοί[οί] του *πραγματικού*», οι προαναφερθέντες δηλαδή Champfleury και Zola, αλλά στην πιστή και κατά (φωτογραφική) αντιγραφή απόδοσή της: «αντιγράφουσι το υπάρχον και δρων, και ο παρατηρητικός αυτών οφθαλμός εξετάζει με ίση ακρίβειαν τα αίτια του κοιτώνος της εταίρας και της ευγενούς κομίσσης, τας κλοπὰς των λωποδυτών και των μεγιστάνων».⁵³

Αυτό το περιοριστικό πρίσμα θέασης αποκόπτει το μπαλζακικό έργο όχι μόνον από την εξιδανικευτική διάστασή του που θεμελιώνεται στους τύπους, αλλά και από την αναλυτική φορά του σε επίπεδο αιτιών και αρχών, αποδίδοντάς του μια ηθική διορθωτική απόβλεψη στατικού τύπου: «Εάν ήναι αληθές, ότι, ίνα τις διορθωθή, πρέπει πρώτον να γνωρίση και παραδεχθή το σφάλμα του, είναι αναντίρρητον, ότι και η ανθρωπότης τότε μόνον θα πληθί εις την πηγήν της κοινωνικής αναγεννήσεως, τότε μόνον θ' απαλείψη τα γελόια ψιμύθια, δι' ων ενεπίπλαντο το πρόσωπον αυτής πολιτισμός παλίμπαις και σαθραί ηθικαί αρχαί, όταν παύση οργιζομένη κατά του ζωγράφου, ούτινος ο ακριβής και ειλικρινής χρωστήρ απεικονίζει αυτήν εν όλη της τη δυσμορφία».⁵⁴ Έτσι, ο αφυδατωμένος από τον κόσμο του ιδανικού και του τύπου Balzac και η (περιοριστική) προβολή της πραγματογνωσίας του δεν μπορούσαν παρά να προσκρούσουν στη δεσπόζουσα της αληθοφάνειας, μην αφήνοντας από την προσέγγιση του Ιω. Π. παρά την αντινατουραλιστική χροιά που απέδιδε στο μπαλζακικό έργο.

Η φωτογραφική εδώ εκδοχή της τέχνης του Balzac και η συνακόλουθη εκτροπή της από τον κόσμο του ιδανικού σηματοδοτούσαν με τον τρόπο τους την έλλειψη ουσιαστικών όρων εννόησης ακόμα και των καταστατικών αρχών της *Ανθρώπινης Κωμωδίας*, όπως ακριβώς και η αποκλειστικά εξιδανικευτική εκδοχή, γνωστή ήδη από τη δεκαετία του 1830 (βλ. παραπάνω).

Η τροπή ετεροκαθορισμένων εκτιμήσεων του έργου του Balzac ως αντιπάλου δέους στον Zola και στους οπαδούς του, θα ισχυροποιηθεί, υποβαθμίζοντας αποκλίσεις, όπως η παραπάνω του Ιω. Π., με την παρατεταμένη παρέμβαση του Άγγ. Βλάχου εναντίον του Νατουραλισμού και εξειδικευτικά εναντίον του Zola και της μετάφρασης της *Νανάς* (1879), από το «οχυρό» της *Εστίας*.⁵⁵ Στο εκτενές κατηγορητήριο για τη «φυσιολογική σχολή» και τον Zola, που ο Βλάχος θα δημοσιεύσει επώνυμα στην *Εστία* αμέσως μετά τη διακοπή της δημοσίευσης της μετάφρασης της *Νανάς* στην εφ. *Ραμπλαγιάς*, καταγγέλλεται ο καιροσκοπι-

σμός των «θαυμαστ[ών] και οπαδ[ών]» του Zola, «του νεαρού αυτού αρεσιάρχου», σε βάρος του «διδασκάλου Balzac»: «συγκατανεύουσιν» λοιπόν «να [τον] ονομάσωσι μαθητήν του Balzac, μόνον και μόνον ίνα κηρύξωσιν αυτόν ανώτερον του διδασκάλου».⁵⁶ Ωστόσο, η παραμορφωτική χρήση του Balzac εκ μέρους όσων συνειδητά αλλοιώνουν την αξία των μεγάλων συγγραφέων, ή όσων διατελούν εν αγνοία, όπως σημειώνει ο Κλ. Τριαντάφυλλος λίγο νωρίτερα, και νομίζουν «ιδρυτήν» της «πραγματικής σχολής» τον Zola (δεν έχουν πληροφορηθεί ότι «ο αρχηγός της πραγματικής σχολής είναι ο μέγας Βαλζάκ, οπαδοί του δε οι διασημότεροι των συγχρόνων μυθιστοριογράφων Αλφόνς Δωδέ, Φλωμπέρ, Μαλό, Γονκούρ, μετ' αυτών δε και ο Ζολά»),⁵⁷ δεν γίνεται αφορμή για κάποιο εγχείρημα εμβάθυνσης στο έργο του συγγραφέα, ο οποίος γενικευτικά προβεβλημένος ως «διδάσκαλος» ή «μέγας» θυσιάζεται ετεροκαθορισμένος στον βωμό της καταγγελίας του ζολαδικού Νατουραλισμού, με τους υπερασπιστές του Zola να στέκουν αμήχανα απέναντι στη «σχολήν του Βαλζάκ, ον [ο Zola] εν τοις πρώτοις αυτού έργοις εμμήτην» (δεν «ανήκει» όμως σ' αυτή).⁵⁸ Ανάλογα ο Βλ. Γαβριηλίδης, στη βιβλιοκρισία για την αυτοτελώς δημοσιευμένη μετάφραση της *Νανάς*, σημειώνει ότι «ο αναμορφωτής του μυθιστορήματος Βαλζάκ και ο αναμορφωτής της φυσιολογίας Claude Bernard» αποτελούν τις «Μούσες[ες]» του Zola⁵⁹ και υπογραμμίζει χαρακτηριστικά της αφηγηματικής τέχνης του Balzac ως προς τη σύσταση των χαρακτήρων κατ' αντιδιαστολή προς τις ζολαδικές επιλογές: «Εάν ο Βαλζάκ έπλασε χαρακτήρας φυσικούς, ο Ουγώ τύπους υπερφυσικούς και ο Daudet πραγματικούς, ο Ζολά κατασκευάζει μηχανάς, εις τας οποίας έπειτα εμφυσά ψυχήν κτήνους».⁶⁰

Η «Προεισήγησις» του Βλάχου στη δική του μετάφραση της *Ευγενίας Γρανδέ* (η μετάφραση προαναγγέλλεται στο *Δελτίον της Εστίας*, με την επισήμανση ότι πρόκειται για «το αριστούργημα του διασήμου Γάλλου συγγραφέως», του «κρατίστου των νεωτέρων της Γαλλίας μυθιστοριογράφων») ⁶¹ θα σταθεροποιήσει τον Balzac στα μέτρα της αληθοφάνειας, απαντώντας ταυτόχρονα όχι μόνον στη μελέτη του 1876 (βλ. παραπάνω) αλλά και σε όλες τις προηγούμενες ατελείς και ατελέστατες μεταφράσεις έργων του Balzac της περιόδου 1829-32 (δηλαδή των *Physiologie du mariage*, *Un épisode sous la Terreur* και *Adieu*), τα οποία αδικαιολόγητα υποβιβάζει στην κατηγορία των «ελαφροτέρων», θεωρώντας τα «παιδικά [...] γυμνάσματα του μεγάλου συγγραφέως, ουδ' αμυδρώς και αναπαριστώντα την ώριμον αυτού και βαθειάν διάνοιαν, ουδ' οπωσδήποτε μεταγλωττίσεως άξια»,⁶² τη στιγμή τουλάχιστον που η *Ευγενία Γρανδέ*, δημοσιευμένη το 1833, ανήκε, όπως το *Un épisode sous la Terreur*, στις *Μελέτες Ηθών* (*Études de mœurs*). Η προτίμησή του Βλάχου για την *Ευγενία Γρανδέ* και τις «Σκηές του επαρχιακού βίου»⁶³ εναντι των υπολοίπων *Études de mœurs*, δεν συνδεόταν με το ίδιο το μπαλζακικό έργο, το οποίο παρέμενε εξακολουθητικά αδιερεύνητο, αλλά με την επιβεβλημένη παρερμηνεία και παραμόρφωσή του λόγω της υπαγωγής του στα προτάγματα της αληθοφάνειας.

Ο Βλάχος, σε πείσμα όσων θα μπορούσε να μάθει (αλλά αυτό δεν συνέτρεχε ως προϋπόθεση στην εποχή του) από την προ τεσσαρακονταετίας διαθέσιμη για κάθε ενδιαφερόμενο εικόνα της *Ανθρώπινης Κωμωδίας*, θα προκρίνει την περιοριστική εκδοχή του έργου του Balzac στον άξονα του ιδανικού, σύμφωνα με την οποία ο συγγραφέας έχει αξία όχι για τα «ελαττώματα» των άλλων έργων του «και ιδίως των *Φιλοσοφικών* αυτού *Μελετών*, των *Ηθολογικών*, *Αναλυτικών*, κ.λ.»,⁶⁴ αλλά για εκείνα τα υγιή χαρακτηριστικά της σειράς των «Σκηνών του επαρχιακού βίου», όπου κυριαρχεί η «διά παρατηρητικού και αληθώς φιλοσοφικού βλέμματος μελέτη του πραγματικού βίου» η ακριβής απεικόνιση των εκ πάσης επόψεως περιεργωτάτων προσωπικών αυτού τύπων, και η εξ αυτών καλλιτεχνική συναρμογή τύπων ψυχολογικών, αιωνίων και αμεταβλήτων [...] η ανατομία ούτως ειπείν της ανθρωπίνης καρδιάς και η παθολογική των μυχιαιτάτων αυτής παλμών· η αλήθεια τέλος, ουχί η των απτών πραγμάτων φωτογραφική αλήθεια της νεοφωτίστου φυσιογραφικής σχολής, αλλ' η αιωνία, καλλιτεχνική και μόνη αληθής αλήθεια, η προς το βλέμμα της μεγαλοφυΐας αναπεπταμένη».⁶⁵

Ένα λίγο νωρίτερα δημοσιευμένο παράθεμα από τον Balzac για την παραδειγματική διαπλοκή επεικειας και περιφρόνησης, όπου συνδηλωτικά συμπεκνώνονταν οι απαιτήσεις εννόησης της συνθετότητας του έργου του, σηματοδοτούσε με πλάγιο πλην δραστηκότατο τρόπο τις αζεπέραστες δυσκολίες στη νεοελληνική «υποδοχή» του: «Αι γενναίαι ψυχαί δυσκόλως φθάνουσι να πιστευσώσιν εις την κακίαν, την αχαριστίαν των ανθρώπων· μόνον αφού λάβωσι σκληρά μαθήματα, κατανοούσι το μέγεθος της ανθρωπίνης διαφθοράς. Όταν δε ούτω παιδευθώσιν, ανυψούνται εις βαθμόν επεικειάς, όστις είναι το τελευταίον όριον της περιφρονησεως (Βαλζάκ)».⁶⁶

Ο παραμορφωμένος Balzac, υγιής εκφραστής του πραγματικού, χάρη στη συναρμογή του τελευταίου με τους «αιωνί[ους] και αμεταβλήτ[ους]»⁶⁷ τύπους, και αντίδοτο συνάμα στη «νόσο» του Νατουραλισμού, περιοριζόταν ασφυκτικά στις νεοελληνικές «τύχες» του: αφανής για προφανείς ιδεολογικο-αισθητικούς και καλλιτεχνικούς λόγους, άμεσα συναρτημένους με τον δεσπίζοντα κανόνα της αληθοφάνειας, και κατ' ουσίαν άδοξος.

1. Βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, *Πραγματικότητα και ιδανικόν. Ο Άγγελος Βλάχος και ο αισθητικός κανόνας της αληθοφάνειας (1857-1901)*, Αθήνα, Μεταίχμο, 2003, σ. 9-15.

2. Βλ. σχετικά Δημήτρης Αγγελάτος, «"Πλησίασις" του φυσικού" και "αριθμητική συμμετρία": ένα θεωρητικό πλαίσιο για την τέχνη και τη λογοτεχνία στο α' ήμισυ του 19ου αιώνα», στο *Ο Ελληνισμός στον 19ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις* [Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 22-24.11.2002], επιμ. Παντελής Βουτουρή - Γιώργος Γεωργής, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006, σ. 160-206.

3. Βλ. Παν. Μουλλάς, «Λογοτεχνία και παραλογοτεχνία», *Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Σοκόλης, 2007, σ. 63-81.

4. Ιωάν. Νικολαΐδης Λειβαδιεύς, «Φιλολογικά», εφ. *Αθηνά*, 7.12.1835, στο Αλέξης Πολίτης, «*Κορίνα*, ή περί πεζογραφίας λόγος. Αθήνα, 1835. Σχολιάζοντας στις εφημερίδες τη μετάφραση του Ε.Α. Σίμου», περ. *Μνήμων*, τ. 23 [Εόρτιος τριακονταετίας] (2001) 133.

5. Για μια συνοπτική θεώρηση αυτών των θεματοποιήσεων στην υπηρέσια ασφαλώς της δεσπόζουσας της αληθοφάνειας βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, «Η πεζογραφία στα Επτάνησα και το αθηναϊκό κέντρο στο 19ο αιώνα: οι συγκλίσεις», ανακοίνωση στο Θ' Πανότιο Συνέδριο (Παξοί, 26-30.5.2010)· υπό δημοσίευση στα Πρακτικά.

6. Βλ. Κ. Παλαμάς, «Βιβλία και συγγραφείς. Α. Καρκαβίτσα, "Διηγήματα". Α' Η ποιήσις, Β' Η γλώσσα» (1893), *Απαντα*, τ. Β', Αθήνα, Γκοβόστης-Μπίρης, [1962], σ. 163-174.

7. «Εκθεσις του Ποιητικού Διαγωνισμού του 1854», περ. *Πανδώρα*, τ. 5 (1854-55) 31.

8. Αγγ. Βλάχος, Πρόλογος, *Κωμωδία. Η κόρη του παντοπώλου - Γαμβρού πολιορκία - Γάμος ένεκα βροχής - Ο Λοχαγός της Εθνοφυλακής - Η εορτή της μάμμης - Προς το θεαθήναι - Η σύζυγος του Λουλουδάκη*, Αθήνα, Αγγ. Κανδριώτης - Ζ. Γρυπάρης, 1871, σ. γ' - ις'· το παράθεμα: σ. ι'.

9. Αλέξ. Διαμαντόπουλος, «Περί του ορισμού της μυθιστορίας (Roman)», περ. *Αποθήκη Ωφελίων και Τερπνών Γνώσεων*, τ. 2, τχ. 17 (Νοέμ. 1848) 243-246· το παράθεμα: σ. 243.

10. Το μυθιστόρημα του Αλέξ. Σούτσου δεν είναι «εκ των πραγματογραφικών (romans réalistes)», αλλ' εκ των υψηλών και ιδανικών, όπου ο συγγραφέας οφείλει να παραστήσει πρόσωπα τίνα μοιάζοντα όχι προς ό,τι είναι, αλλά προς ό,τι έπρεπε να ήνε ο άνθρωπος, και να ελκύση ούτω προς αυτά και προς την εν αυτοίς ενσαρκουμένην ιδανικήν τελειότητα τον θαυμασμόν και την αγάπην του αναγνώστου»· Κ.Δ. Σούτσος, «Περί των συγχρόνων της Ελλάδος ποιητών και συγγραφέων. Αλέξανδρος Σούτσος», περ. *Χρυσάλλης*, τ. 1, τχ. 7 (1 Απρ. 1863) 199.

11. «Άρθρα της καθόλου φιλολογίας δεν δημοσιεύονται όσα έδει. Πας αριθμός περιέχει μέρος μυθιστορήματος, πάντοτε σχεδόν εκ του γαλλικού μεθερμηνευμένου. Πολλάκις επεξητήσαμεν διηγήματα πρωτότυπα και εγχώρια, επειδή πολύ ήθελον ενδιαφέρει ημάς να ιδώμεν γνησίας εικόνας του κατ' οίκον Ελληνικού βίου, γεγραμμένας υπ' αυτών των Ελλήνων, αλλ' απετύχουμεν»· Κρίσις περί Πανδώρας», περ. *Πανδώρα*, τ. 6, τχ. 144 (15 Μαρτ. 1856) 624.

12. «Η σύνταξις αυτών [των διηγημάτων], έργον κυρίως ούσα της φαντασίας και συγκεφαλαίωσις των ιδεών όσας γεννά η ενδελεχής παρατήρησις και σπουδή των κοινωνικών ηθών και εθίμων, απαιτεί καιρόν ούτινος στερούνται ως επί το πολύ οι περι τα γράμματα ασχολούμενοι εν Ελλάδι»· ό.π.

13. Βλ. Αλέξ. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Β', Αθήνα, Γεώργιος Κασδόνης, 1895, σ. 168-169.

14. Βλ. «Της Επιτροπής των Κριτών Έκθεσις περί του Διαγωνισμού της Εστίας προς συγγραφήν εθνικού μυθιστορήματος», *Παράρτημα της Εστίας*, 4 Δεκ. 1883, στο Γιάννης Παπακόστας, *Το περιοδικό Εστία (1876-1895) και το διήγημα*, Αθήνα, Εκπαιδευτήρια Κωστέα - Γείτονα, 1982, σ. 184. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικά Δημήτρης Αγγελάτος, «Εντός και εκτός της αληθοφάνειας. Η θεωρία και η κριτική του διηγήματος στο β' ήμισυ του 19ου αιώνα», στο *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία - Γραφή - Προδοληψη*, επιμ. Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού - Σοφία Ντενίση, Αθήνα, Gutenberg, 2009, σ. 29-43.

15. Βλ. τη σχετική επισήμανση στο Πολίτης, ό.π. (σημ. 4), σ. 144.

16. «*Ευγενία Γρανδέ*. (Μυθιστορία Ονωρίου Βαλζάκ. Μετάφρ. Αγγέλου Βλάχου)», περ. *Εστία*, τ. 15, τχ. 366-379 (2 Ιαν.-3 Απρ. 1883) 2-7 κ.ε. μέχρι 209-213 αντίστοιχα.

17. Βλ. «Πρόλογος στην *Ανθρώπινη Κωμωδία*» (1842), στο Honoré de Balzac, *Ο οίκος των Νυσενζέν* (1838), μτφρ. Έφρη Κορομηλά, Αθήνα, Εξάντας, 2000, σ. 9-35.

18. Félix Davin, Introduction [aux *Études philosophiques*] (6.12.1834), στο Balzac, *Écrits sur le roman*, επιλογή - επιμέλεια - σημειώσεις Stéphane Vachon, Παρίσι, Le Livre de Poche, 2000, σ. 86-119.

19. Βλ. το σχέδιο του συγγραφέα, θεματοποιημένο σε επιστολή του προς την κυρία Hanška (26.10.1834), όπου και συμπυκνώνεται ο στόχος της *Ανθρώπινης Κομωδίας*: «Έτσι, ο άνθρωπος, η κοινωνία, η ανθρωπότητα θα περιγραφούν, θα κριθούν, θα αναλυθούν χωρίς επαναλήψεις, σ' ένα έργο που θα είναι ως οι *Χίλιες και μία νύχτες* της Δύσης», στο Balzac, *Écrits sur le roman*, ό.π., σ. 82-84· το παράθεμα: σ. 84. (Όπου δεν δηλώνεται διαφορετικά, οι μεταφράσεις των παραθεμάτων είναι δικές μου.)

20. «Συντάσσοντας την απογραφή των διαστροφών και των αρετών, συγκεντρώνοντας τις κυριότερες ενέργειες στις οποίες οδηγούν τα πάθη, περιγράφοντας τους χαρακτήρες, διαλέγοντας τα κύρια κοινωνικά γεγονότα, συνθέτοντας αντιπροσωπευτικούς τύπους με τη συνένωση των γνωρισμάτων πολλών ομοιογενών χαρακτήρων, θα κατορθώνα ίσως να γράψω την ιστορία που ξέχασαν να γράψουν τόσο ιστορικοί: την ιστορία των ηθών»· «Πρόλογος στην *Ανθρώπινη Κομωδία*», ό.π., σ. 17.

21. Ό.π., σ. 20.

22. Davin, ό.π., σ. 110.

23. Βλ. σχετικά P. Barbéris, *Le Monde de Balzac*, Παρίσι, Kimé, 1999 [1973], σ. 406-408.

24. Νικολαΐδης Λειβαδιεύς, ό.π. (σημ. 4), σ. 133.

25. Βλ. ενδεικτικά τις συναφείς επισημάνσεις ξεκινώντας τουλάχιστον το 1790 από τον Ρήγα (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, Αθήνα, Ερμής, NEB, 1971, σ. 1) και με κορυφαίο σημείο αναφοράς τα Προλεγόμενα στα *Αιθιοπικά* του Ηλιοδώρου (1804) του Αδαμ. Κοραή (*Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η Αυτοβιογραφία του*, τ. Α', πρόλογος Κ.Θ. Δημητριάδης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984, σ. 1-56· βλ. σχετικά εδώ παραπάνω, σημ. 2), φτάνοντας μέχρι, π.χ., τη βιβλιοκρισία του Ν.Ι. για τη μετάφραση του *Rasselas* του S. Johnson από τον Πλ. Πετρίδη («1819, τη α'. Μαρτίου. Εν Χίω»), στον *Λόγιο Ερμή* (15.2.1820)· ο καλός μυθιστοριογράφος πρέπει να μπορεί «εντός του νοός να συμβιβάζει το ηδονικόν με το ωφέλιμον, και να το συμπλέξει εις τρόπον, ώστε εκ της ηδονής να γεννάται ανεπαισθήτως η ωφέλεια, και όχι εκ της ωφελείας η ηδονή», αλλιώς θα επαινείται για την ηθική του, αλλά δεν θα έχει γράψει «μυθιστορία», εκπληρώνει ως εκ τούτου το χρέος του όταν «προσέχη να μη βλάπτει τα ήθη, και εις τούτο αρκεί να κάμνη τους πρωταγωνιστάς του φιλοτίμους, γενναίους, ενθουσιασμένους προς την αρετήν, και παριστώντας διά ηρωικών πράξεων βδελυκτήν την κακίαν. Τίς η χρεία παρησιάζεται αυτός εις κάθε κεφάλαιον, και ως ρασσοφόρος Ιεροκήρυξ να λαλή περί μετανοίας; ή να παριστά και αυτήν την θεραπευτικήν Πεκουνάχ φιλοσοφούσαν, και εκχέουσαν εκ του στόματος τα γνωμικά "νιφάδεσσιν εοικότα χεμερήσιον";»· *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Γ', 1820, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 117.

26. Βλ. Παν. Σούτσος, Πρόλογος, *Ο Λεάνδρος. Απομνημονεύματα ενός ψιττακού. Ο τρισχιλιόπληρος*, επιμ. Αλεξάνδρα Σαμουήλ, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 43-47.

27. Η αναφορά: Νάσος Βαγενάς, «Ο *πίθηκος Ξουθ*» (1994), *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Αθήνα, Στιγμή, 1994, σ. 216, σημ. 20.

28. Έχοντας επίγνωση των αφηγηματικών δυνατοτήτων του ο συγγραφέας προειδοποιεί στον Πρόλογο (15.12.1847) τους αναγνώστες του μυθιστορηματος για ό,τι (μπαλζακικής υψής, θα διευκρινίζαμε) δεν θα βρουν σ' αυτό, μας και είναι «υπέρ των δυνάμε[ών] του», δηλαδή, «[ο]ύτε περιγραφάι των καθ' εκάστην εν τη κοινωνία επαναλαμβανόμενων σκηνών, ούτε εξεικονίσις ηθών και χαρακτήρων των διαφόρων κοινωνικών κλάσεων», διότι κάτι τέτοιο απαιτεί «πέριαν της κοινωνίας και μεγάλην της ανθρωπίνης καρδίας γνώσιν»· *Ο Φλώρος. Μυθιστόρημα*, Αθήνα, Εκ της Φιλόλαου Τυπογραφίας, 1847, σ. ε'-ς'.

29. Βλ. Βαγενάς, ό.π., σ. 216.

30. Βλ. σχετικά Αγγελική Λούδη, *Το νεοελληνικό διήγημα στην «Ευτέρπη» και την «Πανδώρα»*. Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830-1880, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, 2005, σ. 164-165.

31. Φαίδων [= Κωνσταντίνος Πωπ], «Σύζυγος και εραστής. Ελληνικόν διήγημα», περ. *Ευτέρπη*, τ. 3, τχ. 66 (15 Μαΐου 1850) 985-991.

32. Βλ. σχετικά Honoré de Balzac, *Physiologie du mariage*, επιμ. Sam. S. de Sacy, Παρίσι, Gallimard, 1999 [1971], σ. 9-14 και 409-412.

33. Φαίδων, ό.π., σ. 987.

34. Ό.π., σ. 986-987.

35. Βλ. σχετικά Παν. Μουλλάς, Εισαγωγή, στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α', Αθήνα, Σοκόλης, [1998], σ. 109-125.

36. Γοργίας [= Κωνσταντίνος Πωπ], «Έργα και Ημέρα», περ. *Ευτέρπη*, τ. 4, τχ. 77 (1 Νοεμ. 1850) 128.

37. Εμμ. Ροΐδης, *Τοις εντευξομένοις*, στο *Σατωβριάνδον Οδοιπορικόν*, τ. Α', μτφρ. Εμμ. Ροΐδης, Αθήνα, Τυπογρ. της Αυγής, 1860, α'-ι'· το παράθεμα: β'-γ'.

38. Αλέξ. Ζωηρός, Πρόλογος, *Δράματα δύο και λυρική ποιήσις*, Ερμούπολις 1861· το παράθεμα: Μουλλάς, Εισαγωγή, ό.π., σ. 303.

39. Με αφορμή την εταιρία Ιμπερία, ο Ροΐδης σημειώνει: «Όρα περί της Φρόνης ταύτης του Μεσαίωτος και των άθλων αυτής εν Κωνσταντία τα "Παιγνιώδη διηγήματα" (Contes drolatiques) του Βαλζάκ»· Εμμ. Ροΐδης, Εισαγωγή, *Η Πάπισσα Ιωάννα* (1866), *Απαντα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, τ. Α': 1860-1867, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 109, σημ. 4.

40. [Manuel Silvela y de Le Vielleuze], «Γίνι τρόπος γράφονται τα μυθιστορήματα» (1850), μτφρ. στα ελληνικά από τη γαλλική μετάφραση του ισπανικού πρωτότυπου, περ. *Χρυσάλλις*, τ. 1, τχ. 22-23 (15 και 30 Νοεμ. 1863) 691-694 και 713-717· το παράθεμα: σ. 693. Βλ. σχετικά Γ. Φαρινίου-Μαλαματάρη - Νίκος Μαυρέλος, «*El perfecto novelista* (1850) και οι τύχες του στην Ελλάδα μέσω Γαλλίας», στο *Ευτυχισμός. Τιμή στον Ερατοσθένη Γ. Καψωμένο*, επιμ. Γεωργία Λαδογιάννη - Απόστολος Μπενάτσης - Κλεονίκη Νικολουδάκη, Ιωάννινα 2010, σ. 582-593.

41. *Υγίαινε! Μυθιστόρημα του Βαλζάκ*, μτφρ. [Ιωάν. Φραγκιάς], εκδ. Βασίλ. Μιχαλόπουλος, Ερμούπολις, Τυπογρ. Πατρίδος, 1870.

42. Βλ. Νεοκλ. Καζάζης, «Βιβλιοκρισία. *Ο Παράφρων Ερημίτης. Μυθιστορία*, υπό Α. Γ. Παναγιωτοπούλου», περ. *Παρθενών*, τ. 1, τχ. 7 (Σεπτ. 1871) 427-428.

43. «Φύλαι παρθεναγωγείου και φύλαι στεναί», περ. *Εθνική Βιβλιοθήκη*, τ. 5, τχ. 7 (Απρ. 1870) 223-224 και τχ. 8 (Μάιος 1870) 255-256, και «Αξιώματα και σκέψεις περί των γυναικών εν γένει (Κατά Βαλζάκ)», περ. *Παρθενών*, τ. 1, τχ. 1 (Μάρτ. 1871) 53-54.

44. Honoré de Balzac, *Αναλυτικά σπονδαί. Φυσιολογία του γάμου*, μτφρ. Ν.Γ.Κ., εκδ. Γ.Δ. Κατσουρόπουλος, τυπογρ. Ιωαν. Κουβέλου και Α. Τρίμμη, 1876.

45. «*Le mariage est une science*» Balzac, *Physiologie du mariage*, ό.π. (σημ. 32), σ. 87.

46. Άγγ. Βλάχος, «Προεισηγήσις του μεταφραστού», περ. *Εστία*, τ. 15, τχ. 366 (2 Ιαν. 1883) 1-2· το παράθεμα: σ. 1.

47. Honoré de Balzac, *Σκηναί επί της πολιτικής ζωής. Επεισόδιον επί της Τρομοκρατίας*, μτφρ. Αθ. Ι. Παπαδόπουλος, Σμύρνη, Τυπογρ. Νικολ. Α. Δαμανού, 1873.

48. Ιω. Π., «Ονόριος Βαλζάκ. Βιογραφικά σημειώσεις υπό Ιω. Π.» (1876), *Αναλυτικά σπονδαί. Φυσιολογία του γάμου*, σ. α'-γ'· παρατίθεται: Μουλλάς, Εισαγωγή, ό.π. (σημ. 35), σ. 325-327.

49. [Ανυπόγραφο], «Βιβλία νεορανή», εφ. *Εφημερίς των Βιβλιοφύλων*, 18.1.1875, σ. 77-78.

50. «Ο Βαλζάκ ανήκει εις την σχολήν του πραγματικού, εις την υγιή και αληθή σχολήν του πραγματικού. Αντιγράφει του εξωτερικού και εσωτερικού κόσμου το κάλλος, χωρίς όμως να ψιμυθιώση τας ρυτίδας. Δεν παριστά τον κόσμον παράδεισον, ένθα τα ρόδα ανθούσιν άνευ ακανθών, ένθα τα πτηνά δύνανται ν' ασπασθώσιν ακινδύνως τους όφεις εις τα χείλη, αλλά δεν παριστά συγχρόνως αυτόν τέλμα βορβορώδες, ενδιαίτημα οικτρών σκορπίων και μασματικών εμπίδων· αι εικόνες του δεν είναι όλαι φως, αλλά δεν είναι όλαι σκότος, ως αι εικόνες νεωτέρων οπαδών του πραγματικού, του Champfleury και του Émile Zola»· Μουλλάς, Εισαγωγή, ό.π., σ. 325-326.

51. Ό.π., σ. 326.

52. Ό.π., σ. 325.

53. Ό.π., σ. 326.

54. Ό.π., σ. 326-327.

55. Τα κείμενα του Βλάχου εναντίον του Zola, ανυπόγραφα (εν είδει απαντήσεων στη στήλη «Αλληλογραφία» του *Δελτίου της Εστίας*: 122, 29.4.1879, 3· 144, 30.9.1879, 3· 149, 4.11.1879, 3) και ψευδώνυμα (βλ. Σοφία, «Αθηναϊκαί Επιστολαί Γ' Τη Κυρία Χ** - Εις Μεδιόλανον, Εν Αθήναις, τη 30ή Μαΐου 1879», περ. *Εστία*, τ. 7, τχ. 181, 17 Ιουν. 1879, 382), ξεκινούν επτά μήνες πριν από τη δημοσίευση της μετάφρασης της *Νανάς* από τον Ιωάν. Καμπούρογλου, σε έντεκα συνέχειες στην εφ. *Ραμπταγιάς* μεταξύ 8.11 και 6.12.1879· η δημοσίευση διακόπηκε, για να ακολουθήσει αμέσως μετά η αυτοτελής έκδοση: *Νάνα. Μυθιστόρημα πολύκροτον της Φυσιολογικής Σχολής*, μτφρ. Φλοξ [= Ιω. Καμπούρογλου], Αθήνα, Τυπογρ. της Φιλοκαλίας, 1880.

56. Αγγ. Βλάχος, «Η φυσιογραφική Σχολή και ο Ζολά. Επιστολή προς επαρχιώτην. Το Κυρίω Χ** εις Σύραν. Εν Αθήναις τη 26η Νοεμβρίου 1879», περ. *Εστία*, τ. 8, τχ. 207 (16 Δεκ. 1879) 789-795· το παράθεμα: σ. 790. Για μιαν ερμηνευτική θεώρηση των θέσεων των Βλάχου στο συγκεκριμένο κείμενο βλ. Αγγελάτος, *Πραγματικότης και ιδανικόν*, ό.π. (σημ. 1), σ. 176-182.

57. Ραμπταγιάς [= Κλ. Τριαντάφυλλος], «Παράσχος - Ζολά», εφ. *Ραμπταγιάς*, 20.11.1879.

58. Αγγ. Γιαννόπουλος Ηπειρώτης, «Επιστολιμαία διατριβή αντί προλόγου» (15-27.5.1880), στο Ε. Ζολα, *Νάνα. Μυθιστόρημα πολύκροτον της Φυσιολογικής Σχολής*, ό.π., σ. κζ'.

59. Καλιβάν [= Βλ. Γαβριηλίδης], «Κριτική. Αιμιλίου Ζολά, *Νανά*, μεταγλωττισθείσα εις την ελληνικήν υπό Φλοξ», περ. *Μη Χάνεσαι*, τ. 1, τχ. 79 (5 Σεπτ. 1880) 4-6· το παράθεμα: σ. 4.

60. Ό.π., σ. 5.

61. *Δελτίον της Εστίας*, αρ. 313 (26 Δεκ. 1882) 1 (στήλη: «Φιλολογία. Επιστήμη. Καλλιτεχνία»).

62. Βλάχος, «Προεισήγησις του μεταφραστού», ό.π. (σημ. 46), σ. 1.

63. Ό.π., σ. 2.

64. Ό.π. Τα ελαττώματα αυτά συμποσούνται στα ακόλουθα: «Η τετεχνημένη και μέχρις ακαταλήπτου πολλάκις προβαίνουσα παραδοξολογία· η περί τα δευτερεύοντα και μικρά και άσχετα μικρολόγος επιμονή· ο επικούρειος εξευτελισμός των ιερωτάτων και τιμωτάτων· η μονομερής και σκόπιμος πολλάκις εξόγκωσις και υπερτίμησις των χυδαίων· η έλλιψις πολλαχού ακραιφνούς καλαισθησίας· το ακατανόητον δε τέλος της φράσεως και το αινιγματώδες και σκοτεινόν της ερμηνείας» (ό.π.).

65. Ό.π.

66. «Αλήθειαι», περ. *Εστία*, τ. 13, τχ. 339 (20 Ιουν. 1882) 412.

67. Βλάχος, «Προεισήγησις του μεταφραστού», ό.π. (σημ. 46), σ. 2.